

telligendum est eo, quo Montesquieu docet, modo, ita nempe ut tripartita illa potestas in uno eodemque subiecto non resideat, sed separata in diversis existat¹, verum ita ut exerceatur quidem a diversis subiectis, quae tamen ad unum sive physicum sive morale auctoritatis centrum referantur, a qua deriventur, et quasi motum accipiant: secus harmonica operatione ordinisque constantia societas destitueretur². Quod innuisse videtur Doctor noster, ubi ait iustitiam esse in principe, *sicut virtutem architectonicam*³.

ART. XIII. De principis et subditorum officiis, ubi an liceat in tyrannum insurgere inquiritur

127. Imperantis officia ex ipso imperii fine colligens doctissimus Gerdilius, ita inquit: « Christiana disciplina omnem nos iustitiam docet. Hac tenentur supremae potestates omnes suas curas et cogitationes in bonum civitatis conferre: quippe *ministri Dei sunt in bonum*, in id constituti, ut, per laudem bonorum, et vindictam malorum, iustitia et pax, omnesque bonae artes in civitate vigeant, et efflorescant; omnesque cives, ordinatae concordiae vinculo consociati, quietam et tranquillam vitam agant cum honestate coniunctam. Nec enim Deus populos creavit propter summos imperantes, sed summos imperantes propter populorum bonum esse voluit⁴: illi ergo Divinam Providentiam in rebus humanis referunt ac repraesentant, propterea dii vocantur in sacris Litteris. Cui augustissimo nomini ac muneri satisfacere non possunt, nisi quae Divinam Providentiam in universi gubernatione comitantur, sapientiam iustitiam bonitatem et clementiam, ipsi pro viribus in civitate administranda imitari studeant; seque populorum patres et esse et audiri omnino velint; eamque unam et veram esse principis gloriam meminerint, si quos

¹ *Esprit des lois*, lib. XI, c. 6.

² Vid. Romagnosi, *Giurispr. teor.*, part. I, tom. VII, c. II, vol. III, par. 1554, Milano 1845.

³ 2^a 2^{ae}, q. LX, a. 1 ad 4.

⁴ Advertito hoc intelligendum esse de auctoritate, qua princeps oratur, non autem de persona concrete spectata. Quare falso inde infert Macarel (*Élém. de droit polit.*, tit. 3, c. I, p. 24, Bruxelles 1836), *reges esse patrimonium populorum*.

Deus homines ipsis velut suae Providentiae administris credidit, eos paterno affectu complectantur, ac regant¹».

128. Quod si civilis potestas ad bonum civium ordinatur², illud praecipue consequitur, principi iura subditorum laedere haud licitum esse, e. g., societatis onera eis imponere plusquam necessitas, aut opportuna utilitas postulet³; impedire quominus perfectioris vitae genus subditi suscipiant⁴; eos obligare, ut a pestiferis quibusdam fontibus doctrinam hauriant. Quin potius tenetur princeps subditorum pro viribus iura tueri, maxime quae ad veritatis cognitionem, atque ad virtutis, et verae Religionis exercitium spectant⁵; iisque o-

¹ *De princip. civili*, *Opp.* t. III, p. 333, ed. cit. Quod idem s. Thomas docuerat his verbis: « Hoc igitur officium rex se suscepisse cognoscat, ut sit in regno, sicut in corpore anima, et sicut Deus in mundo. Quae si diligenter recogitet, ex altero iustitiae zelus in eo accenditur, dum considerat ad hoc se positum, ut loco Dei iudicium regno exerceat: ex altero vero mansuetudinis et clementiae lenitatem acquirit, dum reputat singulos, qui suo subsunt regimini, sicut propria membra »; *De Reg. Princ.*, lib. I, c. 12.

² « Rex est, qui unius multitudinem civitatis, vel provinciae, et propter bonum commune regit »; *De Reg. Princ.*, lib. I, c. 1.

³ « Dicendum, quod si principes a subditis exigant, quod eis secundum iustitiam debetur, propter bonum commune conservandum, etiamsi violentia adhibeatur, non est rapina. Si vero aliquid principes indebite extorqueant per violentiam, rapina est, sicut et latrocinium. Unde dicit Augustinus in 4 *De Civ. Dei*: *Remota iustitia, quid sunt regna, nisi magna latrocinia? quia et latrocinia quid sunt, nisi parva regna? Et Ezech. 22, dicitur: Principes eius in medio eius, quasi lupi rapientes praedam*. Unde ad restitutionem tenentur, sicut et latrones; et tanto gravius peccant, quam latrones, quanto periculosius, et communius contra publicam iustitiam agunt, cuius custodes sunt positi »; 2^a 2^{ae}, q. LXVI, a. 8 ad 3. Et in *Ep. ad Rom. c. XIII*, lect. I: « Dupliciter peccare possunt Principes accipiendo tributa. Primo quidem, si utilitatem populi non procurent, sed solum ad diripiendum eorum bona intendunt. Alio modo ex eo, quod violenter diripiunt supra statutam legem, quae est quasi quoddam pactum inter Regem et populum; et supra populi facultatem.

⁴ 2^a 2^{ae}, q. CIV, a. 4 c.

⁵ Praeclaris verbis Pius Papa IX imperantes de hac re monet, inquit: « Haud possumus quin, pro Nostri muneris ratione, omnes summos principes, aliosque populorum moderatores vehementer in Domino obtestemur, ut aliquando intelligant, ac sedulo considerent gravissimum, quo tenentur, officium curandi, ut in populis religionis amor, cultusque augeatur, ac totis viribus impediendi, quominus in eis

dem populis Fidei lumen extingatur. Vae autem illis Dominantibus, qui obliviscentes se esse ministros Dei in bonum, praestare id neglexerint, cum possint, ac debeant; et ipsi vehementer paveant et contremiscant, quando sua praesertim opera pretiosissimum destruunt thesaurum Catholicae Fidei, sine qua impossibile est placere Deo; *Alloc.* habita in Concist. secr. die XXIX oct. 1866. De his redibit sermo in sequentibus articulis.

129. Obligationes autem subditorum erga imperantes ad observantiam, obedientiam et fidelitatem reducuntur. Sane « ratione excellentiae debetur eis honor, qui est quaedam recognitio excellentiae alicuius ² ». « Officio vero gubernationis ipsorum (*principum*) debetur obedientia, per quam subditi moventur ad imperium praesidentium ³ ». Fidelitas vero

dem populis Fidei lumen extingatur. Vae autem illis Dominantibus, qui obliviscentes se esse ministros Dei in bonum, praestare id neglexerint, cum possint, ac debeant; et ipsi vehementer paveant et contremiscant, quando sua praesertim opera pretiosissimum destruunt thesaurum Catholicae Fidei, sine qua impossibile est placere Deo; *Alloc.* habita in Concist. secr. die XXIX oct. 1866. De his redibit sermo in sequentibus articulis.

¹ Hinc munus est Principis prohibere, quominus libri edantur, quos Ecclesiastica potestas, utpote Religioni, vel bonis moribus infensos, legere vetat. « Si sit, s. Thomas inquit, inordinata locutio circa ea, quae sunt Fidei, sequi potest ex hoc corruptio Fidei » (2^a 2^{ae}, q. XI, a. 2 ad 2); atque, adnotante Caietano (In 2^a 2^{ae}, q. X, a. 7) « contingit quandoque magis apparere, percipi, satisfacere, et movere argumenta falsa, quam solutiones eorum ». Eruditas de hac re elucubrationes invenire est, ut alios praetereamus, apud Scotti, *Teoremi di politica cristiana*, lib. I, part. I, teor. IX, p. 227-269, Napoli 1834; *Della libertà della stampa*, in *Ephem. La Scienza e la Fede*, vol. XVII, p. 243 sqq, Napoli 1849, et N. De Lecce, *Saggio su le relazioni tra la Chiesa e lo Stato*, Part. III, in *Ephem. citt.*, voll. LXXXIII, et LXXXIV, Napoli 1871 et 1872.

² 2^a 2^{ae}, q. CII, a. 2 c.

³ *Ibid.*, ad 3. Dubium non est, quin leges civiles in conscientia obligent, eoque sensu obligationem internam pariant, censentur enim latae potestate a Deo concessa (cf part. I, c. VI, art. 10, p. 209). Vid. etiam s. Thom. In *Ep. ad Rom. c. XIII*, lect. I. Quod quidem intelligendum est, dummodo ipsae iustae sint (cf *ibid.*). Quapropter non tenetur subditus regi obedire vel propter praeceptum maioris potestatis, vel si ei aliquid praecipiat, in quo ei non subdatur (2^a 2^{ae}, q. CIV, a. 5 c.); cum leges, ubi haec occurrunt, haud sint iustae. « Aliquando enim, aiebat s. Augustinus, potestates bonae sunt, et timent Deum; aliquando non timeant Deum. Iulianus extitit infidelis imperator, extitit apostata iniquus, idololatra: milites Christiani servierunt imperatori infideli: ubi veniebatur ad causam Christi, non agnoscebant, nisi illum, qui in coelo erat. Si quando volebat, ut idola colerent, ut thurificarent, praeponebant illi Deum: quando autem dicebat: Producite aciem, ite contra illam gentem: statim obtemperabant. Distinguebant Dominum aeternum a domino temporali: et tamen subditi erant, propter Dominum aeternum, etiam domino temporali » (*E-*

« ad dominum in hoc consistit, ut (*subditus*) honorem principatus ad alium non deferat ⁴ ».

130. Atque hic illa discutienda quaestio venit, an expellendus princeps sit, qui potestate sua abutitur, et tyrannicum in subditos exercet dominium.

Porro circa tyrannum, qui *iuris*, seu *regiminè* appellatur, quaestio vertitur, nempe qui legitime ad auctoritatem pervenit, qua tamen in damnum commune abutitur ²: non autem de tyranno *facti*, seu *tituli*, nempe de usurpatore regiminis, qui ceterum auctoritate non abutitur ³. Tyrannis autem *iuris* vel *tolerabilis* esse potest, vel *intolerabilis*. Illa mitis est et quodammodo temperata, quatenus etiamsi communi bono

narr. in *Ps. CXXIV*, n. 7). At vero aliquando per accidens legibus iniustus obedire tenemur, nempe « propter vitandum scandalum, velurbationem; propter quod etiam homo iuri suo debet cedere »; dummodo tamen non sint iniustae « per contrarietatem ad bonum Divinum »; sed tantum « per contrarietatem ad bonum humanum . . . vel ex fine, sicut cum aliquis praesidens leges imponit onerosas subditis, non pertinentes ad utilitatem communem, sed ad propriam cupiditatem, vel gloriam; vel etiam, ex auctore, sicut cum aliquis legem fert ultra sibi commissam potestatem; vel etiam ex forma, puta cum inaequaliter onera multitudini dispensantur, etiamsi ordinentur ad bonum commune » (1^a 2^{ae}, q. XCVI, a. 4 c.). Et *ibid.* ad 3 inquit: « Ordo potestatis divinitus concessus non se extendit (*ad has leges*). Unde nec in talibus homo obligatur, ut obediat legi, si sine scandalulo, vel maiori detrimento resistere possit ».

¹ 1^a 2^{ae}, q. C, a. 5 c.

² « Qui sua commoda ex regimine quaerit, non autem bonum multitudinis sibi subiectae, talis rector tyrannus vocatur »; *De Regim. Princ.*, lib. I, c. 1; ubi etiam sanctus Doctor advertit tyrannidem esse posse non solum in regimine unius, sed etiam in regimine aristocratico, et democratico. Cf p. 156. De duplici tyrannidis specie loquitur in *Ep. ad Rom.* lect. I: « Regia potestas potest considerari quantum ad tria. Uno quidem modo, quantum ad ipsam potestatem, et sic est a Deo, per quem reges regnant, ut dicitur *Prov. VIII*. Alio modo potest considerari, quantum ad modum adipiscendi potestatem; et sic quandoque potestas est a Deo, quando scilicet aliquis ordinate potestatem adipiscitur. Tertio modo potest considerari quantum ad usum ipsius, et sic quandoque est a Deo, puta cum aliquis secundum praecepta divinae iustitiae utitur concessa sibi potestate . . . ; quandoque non est a Deo, puta cum aliqui potestate sibi data utuntur contra Divinam iustitiam ».

³ De hoc tyranno *tituli* cf quae diximus p. 151-152.

iniuriam irroget, nihilominus cum reipublicae tranquillitate componitur: haec vero excedit limites, subditos multifarie vexans, et socialem ordinem valde perturbans¹. De *tolerabili* tyrannide hic non loquimur: nulla enim controversia in eo est, quod « utilius est remissam tyrannidem tolerare ad tempus, quam contra tyrannum agendo multis implicari periculis, quae sunt graviora ipsa tyrannide² ».

131. Quoad autem alteram tyrannidis speciem, dubium non est, quin subditis *passivam* resistantiam liceat illi obicere, qua nempe intemperanti arbitrio tyranni obedire recusant, quin ulterius aliquid moliantur³. Resistentia autem *activa*, qua scilicet subditi directe in tyrannum insurgunt, ut illum auctoritate destituant, ex privato arbitrio, omnino illicita est; quia si cuique fas esset tyrannum prosternere, cum non desint umquam, qui nefarios iudicant reges etiam moderatos, socialis vita continuo incerta maneret; id quod tyrannide temporanea est longe peius. « Esset hoc multitudini periculosum, et eius rectoribus, si privata praesumptione aliqui attentarent praesidentium necem etiam tyrannorum; plerumque enim huiusmodi periculis magis exponunt se mali, quam boni. Malis autem solet esse grave dominium non minus regium, quam tyrannicum, quia secundum sententiam Salomonis *Prov.*, *Dissipat impios rex sapiens*. Magis igitur ex huius praesumptione immineret periculum multitudini de amissione regis, quam remedium de subtractione tyranni⁴. Item « ex hoc ipso proveniunt multoties gravissimae dissensiones in populo, sive dum in tyrannum insurgitur, sive dum post deiectionem tyranni, erga ordinationem regiminis multitudo separatur in partes. Contingit enim ut interdum dum alicuius auxilio multitudo expellit tyrannum, ille potestate accepta tyrannidem arripiat, et timens pati ab alio quod ipse in alium fecit, graviore servitute subditos opprimat⁵ ».

132. Praeterea, « nullus potest iudicare aliquem, nisi sit

¹ *De Regim. Princip.*, lib. I, c. 6.

² *Ibid.*

³ *Per accidens* autem, quemadmodum paulo ante adnotavimus, haec passiva resistentia illicita evadere potest.

⁴ *De Reg. Princ.*, lib. I, c. 6. — ⁵ *Ibid.*

aliquo modo subditus eius, vel per commissionem, vel per potestatem ordinariam¹ ». Quocirca nemini ex subditis in tyrannum, in quem nullam exercere potest iurisdictionem, insurgere licet².

133. Cuius argumenti vis haud ex eo minuitur, quod laudandus est quilibet homo, etiam privatus, qui aliquid utile bono communi, cuiusmodi esset occisio tyranni, operatur. Nam « facere aliquid ad utilitatem communem, quod nulli nocet, hoc est licitum cuilibet privatae personae: sed si sit cum nocimento alterius, hoc non debet fieri, nisi secundum iudicium eius, ad quem pertinet aestimare, quid sit subtrahendum partibus pro salute totius³ ».

134. Haec altera ratio illud etiam ostendit, resistantiam activam ne civibus quidem collectim sumptis licitam esse quoad principem, qui absoluta gaudet potestate. Nam cives etiam collecti sumpti iure inferiores sunt respectu regis, quem propterea deicere nequeunt: « Princeps dicitur esse solutus a lege, quia nullas in ipsum potest iudicium condemnationis ferre, si contra legem agat. Unde super illud *Ps.* 50, *Tibi soli peccavi* etc., dicit Glossa, quod rex non habet hominem, qui sua facta diiudicet⁴ ». Quocirca, cum contra hunc ty-

¹ 2^a 2^{ae}, q. LXVII, a. 1 c.

² Opposita doctrina iam proscripta fuit ab Ecclesia, in Synodo Constantiensi, Sess. XV. Damnatae enim fuerunt hae duae propositiones: *Populares possunt ad suum arbitrium dominos delinquentes corrigere—Quilibet tyrannus potest, et debet licite et merito occidi per quemcumque vassallum suum, seu subditum, etiam per clancularias insidias, etc.*

³ 2^a 2^{ae}, q. LXIV, a. 3 ad 3.

⁴ 1^a 2^{ae}, q. XCVI, a. 3 ad 3. Idem asserit in *Exposit. in Ps. L.*: « Dicit *Tibi soli* idest Deo peccavi, quia ipse non est obnoxius famulo suo, sed sententiae Dei. Cum enim peccat dominus, qui est super servum, non peccat servo, sed Deo, *Sap. 6.*: *Potestas vobis data est a Domino, et virtus ab Altissimo, qui interrogabit opera tua, et cogitationes scrutabitur* ». Diximus quoad principem, qui absoluta gaudet potestate. Nam « si ad ius multitudinis alicuius pertineat sibi providere de rege, non iniuste ab eadem rex institutus potest destitui, vel refranari eius potestas, si potestate regia tyrannice abutatur » (*De Regim. Princ.*, loc. cit.); siquidem in regnis democraticis potestas regia in multitudine proprie residet, cuius vices praeses gerit. Item « si ad ius alicuius superioris pertineat multitudini providere de rege, expectandum est ab eo remedium contra tyranni nequitiam »; *Ibid.*

rannum nequeat remedium humanum et naturale adhiberi, « recurrendum est ad regem omnium Deum, qui est adiutor in opportunitatibus in tribulatione. Eius enim potentiae subest, ut cor tyranni crudele convertat in mansuetudinem, secundum Salomonis sententiam, *Cor regis in manu Dei, et quocumque voluerit, inclinabit illud* ¹ ».

ART. XIV. De nexu societatis civilis cum religione, et in primis de publico cultu religioso, ubi etiam socialis cultuum libertas improbat

135. Intimo et necessario nexu societatem civilem cum religione vinciri, adeo ut haec illius fundamentum sit, et ipsi ethnici philosophi fatentur. « Omnis humanae societatis fundamentum convellit, qui religionem convellit ² ». Quinimmo et ipsi athei religionis necessitate permoti in omni aevo decreverunt ad societatis salutem et incolumitatem religionem a legislatoribus inventam fuisse ³. Quod etsi falsum sit ⁴, tamen de religionis necessario connexu cum societate ipsis persuasum esse apprime ostendit. Sane, religione ablata, nulla, quemadmodum Tullius adnotavit ⁵, legum, principumque auctoritas, quae, ut diximus ⁶, a Deo dimanat ⁷, esse

¹ *De Regim. Princ.*, ibid. Haec, quae ex s. Thoma protulimus, satis superque ostendunt, quanta iniuria Ioannes Parvus (*In iustific. ducis Burgund. super caede ducis Aurelianensis*), Antonius Summontius (*Storia della città e regno di Napoli*, part. II, p. 184, Napoli 1601-1643), Scipion De Cristophoro (*Vita di Giannantonio Summonte*, premissa all' *Istoria ecc.*, t. I, p. 67 sqq, Napoli 1748), Spedalieri (*Op. cit.*, lib. I, c. XVII, append., p. 95 sqq), aliique propugnatores doctrinae de tyrannicidio Aquinatem ad suam sententiam trahere conentur. Cf. Sanseverino, *La dottrina di san Tommaso sull' origine del potere, e sul preteso diritto di resistenza*, part. II, p. 54 sqq, Napoli 1853.

² Plato, *De leg.*, lib. X. Hinc Plutarchus: « Facilius urbem condire solo posse puto, quam, opinione de diis penitus sublata, civitatem coire, aut constare » (*Adv. Colotem Epicureum*, *Opp.* t. II, p. 112, Francofurti 1620). Legendus prae caeteris est Tullius, qui in libris *De natura Deorum* rem hanc praeclare, luculenterque explicavit.

³ Ita impius Spinoza a Moyse apud Hebraeos religionem inductam fuisse, ut eos in officio contineret, asserere audeat; *Tract. Theol. polit.*, c. 5, *Opp.* t. I, p. 249 sqq, ed. Paulus.

⁴ Vid. *Theol. nat.*, c. I, art. 6, p. 300, vol. II.

⁵ *De leg.*, lib. I, c. 7.

⁶ P. 140, et part. I, c. VI, art. 10, p. 209.

⁷ Praeclarum est illud Baconis: « Non fundatur dominium, nisi in

posset; valdeque imperfecta esset, et non nisi circa exteriora, gravioraque delicta ¹, civilium legum sanctio, cui perfectionem suam sola religio tribuere potest ². Paucis, « religione ablata, ut Lactantius inquit, confusio, ac perturbatio vitae sequeretur ³ ». Quinimmo, ut subdit s. Augustinus, ipsa societatis notio evanescit; nam, quemadmodum sine religione moralitas, et iustitia ⁴, ita nulla hominum societas, quae profecto illas subaudit, consistere nequit: « Populum esse definit (Tullius) coetum multitudinis, iuris consensu, et utilitatis communione sociatum. Quid autem dicat iuris consensum, disputando explicat; per hoc ostendens geri sine iustitia non posse rempublicam: ubi ergo iustitia vera non est, nec ius potest esse; quod enim iure fit, profecto iuste fit; quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. . . Quocirca ubi non est vera iustitia, iuris consensu sociatus coetus hominum non potest esse; et ideo nec populus. . . , et si non populus, nec res populi, sed qualiscumque multitudinis, quae populi nomine digna non est. Ac per hoc, si respublica res populi est, et populus non est, qui consensu non sociatus est iuris; non est autem ius, ubi nulla iustitia est; procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rempublicam. Iustitia porro ea virtus est, quae sua cuique distribuit. Quae igitur iustitia est hominis, quae ipsum hominem Deo vero tollit? ⁵ »

136. Neque inter ipsos impietatis duces desunt, qui haec eadem aperte profiteantur. « Nollem, aiebat Voltairius, mihi rem esse cum atheo principe, cuius ferret utilitas, ut me

imagine Dei. Faciamus hominem ad imaginem nostram et dominetur. Verissimum, et plane Divinum aphorismum. Hic habemus chartam donationis omnis domini. Imaginem si deleas, ius una cessat. Unde Oseas propheta: Ipsi regnaverunt et non ex me: principes constituerunt, et non cognovi »; *Aph. V de bello sacro*.

¹ Vid. s. Thom., *1^a 2^{ae}*, q. XCVI, a. 2 c.

² Vid. c. VI, art. 8, p. 198 sqq, part. I. Hoc fatetur ipse Ad. Franck, *Philos. du droit ecclès.*, part. I, c. 5, p. 39, Parisiis 1864.

³ *De ira Dei*, c. VIII, *Opp.* t. II, p. 97, Parisiis 1844. Fusa et perspicua oratione id evolvit Frayssinous, *Conf.*, vol. 8, *Sopra l' unione della Religione e la società*. Vid. etiam Gioberti, *Del buono*, c. 3, 5, 8, Capolago 1845.

⁴ Vid. c. III, art. 5, p. 79-82, part. I.

⁵ *De Civ. Dei*, lib. XIX, c. 21.

in mortario contunderet: certe enim contusus peribo. Nollem, si rex essem, atheos mihi aulicos observari, quorum interesset mihi veneno mortem consciscere: e cubiculo egredienti continuo mihi antidoto cavendum esset. Principibus itaque et populis absolutae est necessitatis, ut idea supremi Numinis, Creatoris, gubernatoris, remuneratoris, ac vindicis, cordibus profunde insculpta vigeat ac dominetur ¹. Et Rousseavius: « Fide in Deum et in futuram vitam dimissa, nihil nisi mendacia, hypocrisis atque iniustitiam de bacchari conspicio. Utilitas prae omnibus: vitia virtutum specie condecorantur. Mihi serviant universi, cuncta ad me unum revertantur: me incolomi, pereat genus humanum. Haec intimiora sensa a thei ratiocinantis. Vere hoc teneam: quicumque dixit in corde suo, *Non est Deus*, aliaque concludit, vel mendax est, vel insensatus ² ».

Ex his intellectu facillima est sequens Propositio:

137. *Societas cultum publicum Deo exhibere tenetur.*

Prob. Religione ablata, societas civilis, uti paulo ante vidimus, evertitur. Atqui « ad religionem pertinet reddere honorem debitum. . . Deo ³ »; « in quantum actus quidam, quibus Deus colitur, in Dei reverentiam fiunt ⁴ ». Societas ergo Deo exhibere tenetur cultum, qui eo ipso, quod ab hominibus, quatenus societatem constituunt, celebratur, publicus esse debet.

138. Accedit 1° quod societas civilis easdem naturales relationes, quas quilibet homo, habet ad Deum: « Deus plenarium et principale dominium habet respectu totius, et cuiuslibet creaturae ⁵ », ac proinde sicut hae necessitatem cultus privati ⁶, ita illae necessitatem cultus publici exigunt. Sane societas civilis, quae tamquam persona moralis spectanda est, Deum tamquam sui institutorem, gubernatorem et provisorem agnoscit, a quo indesinenter beneficiis cumulatur, aliaque in dies se accepturam sperat: quapropter propriam a supremo Eius dominio dependentiam, adorationis, venerationis, grati, supplicisque animi sensus publicis actibus debet manifestare:

¹ *Dict. phil.*, art. *athéisme*. — ² *Émil.*, t. III, p. 206.

³ *2^a 2^{ae}*, q. LXXXI, a. 2 c. — ⁴ *Ibid.*, a. 5 c.

⁵ *Ibid.*, q. CIII, a. 3 c. — ⁶ *Cf* p. 6-9.

2° Quod finis, ad quem societas civilis mediate ordinatur, est, ut cives perfectam alterius vitae felicitatem assequantur ¹; quaecumque enim sit huius vitae felicitas, ad quam societas civilis intendit, sic ipsam intendat oportet, ut inde homo adiuvetur respectu felicitatis aeternae, quae ultimum eius finem constituit; secus, si hanc aeternam felicitatem omnino negligeret, bonum hominis non spectaret. cum nequeat esse bonum hominis id, quod ipsum ad ultimum finem assequendum non adiuvat. Iam quoniam eius consecutio actus religiosi cultus necessario expostulat ², societas, quin illos abicere possit, pro viribus efferre tenetur. Ceterum ad id adstringitur, etiam quoad temporaneam tantum felicitatem; tum quia inde arctiori vinculo cives coniunguntur, nam propter indissolubilem boni communis cum bono cuiusque particulari nexum, ad dissentientes multitudinis voluntates in unum colligendi religiosus cultus publice celebratus vim habet maximam; tum quia experientia testis est, civiles status ob divinae religionis neglectum everti, vel saltem gravissimis premi calamitatibus; id quod iam s. Thomas adnotavit, ubi inquit: « Omnes (*reges*) qui ad divinam reverentiam fuerunt solliciti, feliciter suum consummaverunt cursum: qui vero e contra, infelicem consecuti sunt exitum ³ ».

139. Quod si civilis societas religiosa sit, oportet, profecto non nisi eam, quam veram cognoscit, religionem, profitemi tenetur: nam « cultus continens falsitatem non pertinet proprie ad Dei invocationem, quae salvat ⁴ »; immo, ut cum eodem sancto Doctore alibi diximus ⁵, nulla est religio. Quod ut planius fiat, sequentem statuimus Propositionem:

140. *Repudianda est socialis cultuum libertas ⁶.*

¹ *Cf* p. 128. — ² *Vid.* s. Thom., *2^a 2^{ae}*, q. CLXXXVI, a. 1 ad 1.

³ *De Regim. Princ.*, lib. II, c. 16. Sed praestat audire Machiavellium, qui sic loquitur: « Quicumque principes, atque republicae semetipsos conservare cupiunt in id unum prae ceteris incumbere debent, ut verum religionis cultum recte instituant, et venerentur: nec certius iudicium de regionis alicuius ruina atque interitu umquam habere poteris, quam si in ea divinum cultum despectui haberi, ac sperni cognoveris »; *Discorsi sopra la prima dec. di Tito Livio*, lib. I, c. 10.

⁴ *2^a 2^{ae}*, q. XCVI, a. 1 ad 1. — ⁵ *P.* 22.

⁶ Subiusta fide ab hodiernis pseudo-politicis libertatem cultuum prae-

Prob. Omnes cultus lege civili coaequari nequeunt, nisi ponatur auctoritatem civilem posse aut probare et prosequi cultu exteriori etiam religiones, quas falsas iudicat, aut libertatem conscientiae, et indifferentismum in negotio religionis admittere. Atqui primum est *mendacium* tum maxime perniciosum, tum valde indecorum principi. *Maxime perniciosum*; nam « est mendacium, cum aliquis exterius significat contrarium veritati: sicut autem significatur aliquid verbo, ita etiam significatur aliquid facto; et in tali significatione facti consistit exterior religionis cultus; et ideo, si per cultum exteriorem aliquid falsum significetur, erit cultus perniciosus¹ ». *Valde indecorum principi*; quia ipsum « non decet labium mentiens² ». Immo impiissimum est facinus. « Nequam, ad rem inquit Card. Pallavicinius, quicumque eam religionem colit, quam falsam existimat, legitima divinitatis veneratione alicui humano commodo posthabita, per scelestissimam prodicionem, quam possit homo moliri, quippe contra summum; summeque legitimum principem³ ». Alterum vero enorme esse absurdum alibi ostendimus⁴. Sane, si verae leges a falsis sunt discernendae, et ubique veritatis inquirendae officium demandatum est naturae rationali, a fortiori ad ipsum tenentur praecipue imperantes, quoad maximam omnium rem ac legem, quae summi refert iura legislatoris, et ex qua originem et fines iura omnia suscipiunt: unde Plato aiebat: « Prima in omni republica bene constituta cura esto de vera religione, non vero de falsa, vel fabulosa stabilienda, in qua summus magistratus a teneris instituantur⁵ ».

141. Adhaec, quoniam « amicitia super aliqua communione fundatur⁶ », civium concordiam, quam auctoritas socialis maxime curare debet⁷, valde fovet unitas religiosa, dum e

dicari neminem latet; siquidem violentias, quibus Ecclesia Catholica ab eis vexatur, quisquis lugenda experientia cognoscit.

¹ 2^a 2^{ae}, q. XCIII, a. 1 c.

² *Prov.*, XVII, 7.

³ *Storia del Concilio di Trento*, Introd., c. II, n. 2, p. 18, Napoli 1850.

⁴ P. 21-23. — ⁵ *De Republ.*, lib. II.

⁶ *De Regim. Princ.*, lib. 1, c. 10. — ⁷ *Ibid.*, c. 15.

contrario, hac scissa unitate, civium animi, teste ipso Voltaire¹, dissociantur. Quod significare videtur s. Gregorius Nazianzenus, ubi ait: « Salutari doctrina longe lateque diffusa, et apud nos praesertim dominante, Religionem Christianam immutare, atque in diversum movere conari, nihil aliud fuerit, quam Romanorum imperium convellere, ac de rerum summa periclitari² ».

142. Insuper ex sociali cultuum libertate facile factum est, ut qui veram colit religionem, ab ea, aliorum exemplo, desiscat; atque, hac negata, legitimo principi etiam fidem neget.

143. Denique, illa concessa libertate, omnis sectarum coluvies citra discrimen foret admittenda; totque erunt cultus, quot homines; nam vel uno reiecto, haec libertas destrueretur. Id autem, praeterquam quod maxime impium est, ridiculam exhibet comoediam; dum enim quis Christianus Christum ut Deum veneratur, alter cum Mahumetanis tantum ut prophetam, alter cum Iudaeis ut seductorem haberet. Immo atheismus ipse pro civili doctrina habendus foret, quemadmodum Augustae Taurinorum blasphemarunt nonnulli religionis magistri³.

144. Quae cum ita se habeant, quoniam Religio, quam Catholica Ecclesia profitetur, unice vera est⁴, cuiusque veri-

¹ *Émil.*, t. III, p. 140, n. 1, Amsterdam 1766.

² *Orat.* III in *Iulian.*

³ In *Diario Taurinensi*, *La buona Novella*, p. 109, et p. 234.

⁴ Apologetici Scriptores non solum unice veram Catholicam Religionem esse ostendunt, sed etiam ipsam solum ad civilem reipublicae bonum maxime conferre. Nobis sufficiant haec pauca s. Augustini referre: « Proinde qui doctrinam Christi adversam dicunt esse reipublicae, dent exercitum talem, quales doctrina Christi esse milites iussit; dent tales provinciales, tales maritos, tales coniuges, tales parentes, tales filios, tales dominos, tales servos, tales reges, tales iudices, tales denique debitorum ipsius fisci redditores et exactores, quales esse praecipit doctrina Christiana, et audeant eam dicere adversam esse reipublicae: imo vero non dubitent eam confiteri magnam, si obtemperetur, salutem esse reipublicae » (*Epist.* CXXXVIII ad *Marcellinum*, c. 2, n. 15). Quocirca in *Epist.* ad *Volusianum*, c. 5, n. 20, inquit, *eos qui putant, vel putari volunt Christianam doctrinam utilitati non convenire reipublicae, id propterea putant, quia nolunt stare rempublicam firmitate virtutum, sed impunitate vitiorum.* Hinc Pius Papa IX: « Nemo inficiari umquam poterit catholicae Ecclesiae, eiusque do-

tatis criteria cognita facilia sunt, sequitur, ut in ditione Catholici nominis princeps tum perniciosos illius hostes a republica repellere, tum publicum sectarum immigrantium cultum omnibus, quibus potest, modis impedire teneatur. Falsis autem sectis, quae iam in illam inductae fuerant, non quidem copiam publice suam religionem exercendi dare potest, sed tantum in quibusdam adiunctis, ad maiora errantium, humanaeque totius societatis vitanda mala, politicam tolerantiam concedere¹. Haec autem tolerantia non est confundenda cum positivo favore, aut concessione iuris, vel approbatione actus; sed est quaedam permissio negativa², qua scilicet « lex humana dicitur aliqua permittere, non quasi ea approbans, sed quasi ea dirigere non potens³ ».

145. At vero non quidem tolerare, sed punire tenetur infideles, qui vel numquam susceperunt Fidem, sed tamen ei

ctrinae vim non solum aeternam hominum salutem spectare, verum etiam prodesse temporali populorum bono, eorumque verae prosperitati, ordini, ac tranquillitati, et humanarum quoque scientiarum progressui ac soliditati, veluti sacrae ac profanae historiae annales splendidissimis factis clare aperteque ostendunt, et constanter, evidenterque demonstrant»; *Litt. Apost. quibus indicitur Oecum. Conc. Romae habendum et die Immacul. Concept. etc. an. 1869 incipiend.* Et in *Alloc. habita 18 Mart. 1861*: « Historiae monumenta eloquentissime testantur ac probant, omnibus aetatibus ab eadem S. Sede in disiunctissimas quasque et barbaras terrarum orbis regiones veram reclamatione fuisse invectionem morum humanitatem, disciplinam, sapientiam ». Atque, ut subdit Leo Papa XIII, « si quis sanae mentis hanc ipsam, qua vivimus, aetatem, Religioni et Ecclesiae Christi infensissimam, cum iis temporibus auspiciatissimis conferat, quibus Ecclesia uti mater a gentibus colebatur, omnino comperiet aetatem hanc nostram, perturbationibus et demolitionibus plenam, recte ac rapide in suam perniciem ruere; ea vero tempora optimis institutis, vitae tranquillitate, opibus et prosperitate eo magis floruisse, quo Ecclesiae regiminis ac legum sese observantiores populi exhibuerunt »; *Epist. Encycl. Inscrutabili*, XXI April. 1878. Legere praestat Combalot, *Éléments de philosophie catholique*, part. 5, c. 24, p. 322 sqq, Paris 1833, et *De l'avenir des peuples catholiques* par le baron de Haulleville, Paris 1876.

¹ Cf s. Thom., 2^a 2^{ae}, q. X, a. 11 c.

² Vid. De Bonald, *Mélang. litt. polit. et philos.*, t. I, *Réflex. philos. sur la tolér.*, p. 257, Paris 1819.

³ 2^a 2^{ae}, q. XCIII, a. 3 ad 3. Cf part. I, c. VI, art. 2, p. 138-159.

aliqua ratione adversantur, vel a suscepta Fide recedunt. « Dicendum, quod infidelium quidam sunt, qui numquam susceperunt Fidem, sicut Gentiles et Iudaei: et tales nullo modo sunt ad Fidem compellendi, ut ipsi credant; quia credere voluntatis est: sunt tamen compellendi a fidelibus, si adsit facultas, ut fidem non impediunt vel blasphemias, vel malis persuasionibus, vel etiam apertis persecutionibus. . . . Alii vero sunt infideles, qui quandoque Fidem susceperunt, et eam profitentur, sicut haeretici, et quicumque apostatae: et tales sunt etiam corporaliter compellendi ut impleant, quod promiserunt, et teneant, quod semel susceperunt¹ ».

ART. XV. An, et quomodo potestas civilis a potestate religiosae societatis dependeat

146. Societatis religiosae nomine Ecclesiam intelligimus, quam Christus instituit, ut homines ad supernaturalem ordinem elevati supernaturalem finem assequerentur. Iam Ecclesia tamquam veri nominis societas visibilis a Christo stabilita fuit; ac proinde iis ornata iuribus, quibus, utpote talis, finem sibi propositum adipiscatur; ac proinde vero imperio, quod socialis auctoritatis sibi propriae munere perfungatur². Quapropter praeter potestatem civilem, qua homines ad invicem ordinantur, agnoscenda est potestas Ecclesiastica, quae principaliter instituitur ad ordinandum homines ad Deum³. « Duo quippe sunt, Imperator Auguste, aiebat

¹ 2^a 2^{ae}, q. X, a. 8 c. Et *ibid.* ad 3: « Dicendum, quod sicut vivere est actus voluntatis, reddere autem necessitatis; ita accipere Fidem est voluntatis, sed tenere eam acceptam est necessitatis. Et ideo haeretici sunt compellendi, ut Fidem teneant ». Cf *ibid.*, q. XI, a. 3 c. Haec adnotata volumus adversus Ad. Franck, qui quaecumque Religionem aequae dignam esse, ut a Statu protegatur, contendit; *Philosophie du droit ecclésiastique, Des rapports de la Religion et de l'État*, part. I, c. 6, p. 53-55; *ibid.*, part. III, c. 4, p. 180, Paris 1864.

² Haec Theologis, qui de iure Canonico tractant, demonstranda relinquimus. Interim vid. nostrum V. Sarnelli, nunc Castrimaris Episc., *Gli antichi e moderni Regalisti*, in *Ephem. La Scienza e la Fede*, vol. LXIV, p. 103 sqq, et eundem, *L'Autonomia della Chiesa secondo il Vangelo*, in *citt. Ephem. voll. LXV et LXVI*, Napoli 1866, et 1867.

³ 1^a 2^{ae}, q. XCIX, a. 3 c. « Vera Religio, inquit s. Augustinus, sine quodam gravi auctoritatis imperio iniri recte nullo modo potest »; *De utilit. credendi*, c. IX, n. 21. Hinc in *Syllabo* Pius PP. IX hanc